

RELACIONS INTERPERSONALS, EDUCACIÓ MORAL I PREVENCIÓ DE LA VIOLÈNCIA CONTRA LES DONES

**Genoveva Sastre Vilarrasa, Montserrat Moreno Marimón,
José Hernández Mayor i Alba González Castellví**
Grup de Relacions Interpersonals i Moralitat

RESUM

En aquest article es presenten les representacions de nois i noies de dotze a setze sobre la violència contra les dones. L'anàlisi de les seves opinions sobre el relat que una noia fa del comportament violent de la seva parella ha permès detectar cinc maneres d'actuar diferents davant d'aquest conflicte. Aquests cinc models d'actuació posen en relleu que la jerarquia socialment establerta entre dones i homes configura els processos de socialització de les noves generacions d'acord amb unes creences sexistes. Si volem que l'educació participi en la construcció d'una societat plenament democràtica, és imprescindible donar a noies i nois una formació cívica i moral que els ajudi a fonamentar les seves relacions afectives en l'equilibri entre solidaritat i justícia.

PARAULES CLAU: sexisme, educació moral, prevenció de la violència, relacions interpersonals, resolució de conflictes.

ABSTRACT

This article presents the point of view about violence against women that boys and girls aged between twelve and sixteen have. The analysis of their opinions of the story a girl tells about her partner's violent behavior has enabled the detection of five different ways of acting given this dispute. These five patterns of performance highlight the fact that the socially established hierarchy between women and men makes up socialization processes of new generations in accordance with sexist beliefs. If we want education to be involved in the creation of a fully democratic society, it is essential that we offer to boys

and girls a civic and moral teaching that helps them to base their affective relationships on a balance between solidarity and justice.

KEY WORDS: sexism, moral education, prevention of violence, resolution of disputes.

La majoria de societats industrialitzades s'enfronten amb processos de canvi social i cultural que porten cap a l'heterogeneïtat i la complexitat creixent dels sistemes deontològics que regulen les dinàmiques de canvi en els diferents àmbits i contextos socials. Les relacions interpersonals i pràctiques socials de cada domini es veuen, sens dubte, afectades per aquestes transformacions. Per tal d'ubicar-se a la seva cultura, l'individu ha d'aprendre que el que està prohibit en un context en un altre pot estar permès, o fins i tot ser d'obligat compliment. La falta de nexes deontològics entre diferents àmbits dificulta la identificació de pràctiques socials que constitueixen autèntiques transgressions als drets humans i inhibeixen la capacitat individual i col·lectiva de construir alternatives a aquestes pràctiques.

El sistema sexe/gènere és una de les oposicions més potents dins de les nostres estructures socials. Vivim en una societat que ha transformat les diferències entre homes i dones en desigualtats jeràrquiques i que genera una gran diversitat de pràctiques socials i relacionals que, amb la seva freqüència i quotidianitat, legitimen les desigualtats socialment establertes. La violència és un dels temes que més preocupa. Dones i homes som objectes i subjectes de violència. Però «la violència vers les dones és el crim encobert més nombrós del món» (Tercera Conferència Mundial de les Nacions Unides). Tot i així, a la nostra societat, moltes persones creuen que el tracte que es dona als comportaments violents és independent del sexe de la persona que és objecte de violència. L'article 3 de la Declaració Universal dels Drets Humans diu que «tot individu té dret a la vida, a la llibertat i a la seguretat de la seva persona». Però l'augment de la violència contra les dones és una prova que la vida privada s'escapa fàcilment de la reglamentació d'aquest article. No n'hi ha prou de formalitzar drets humans perquè aquests es facin realitat. Els homes maltractadors troben en les pràctiques socials les arrels i la legitimació de la seva violència. Per tant, mentre no construïm un ordre social que eradiqui les discriminacions per raons de gènere, la violència contra les dones continuarà existint.

En aquest article, tractarem la representació mental de la violència contra les dones¹ com el resultat d'un fenomen social específic, que porta a agredir les

1. Presentarem treballs realitzats en el Seminari Interdisciplinari d'Estudis de Gènere ubicat a les facultats de psicologia de la UB i de la UAB.

dones pel fet de ser dones. El nostre objectiu més específic és identificar i descriure algunes característiques dels processos de socialització que fan els individus acrítics i tolerants vers un ordre social que transforma les diferències de sexe en desigualtats jeràrquiques.

Partim del postulat que els diversos contextos de la vida quotidiana amb les seves múltiples i discordants agendes (Haraway, 1995) han de deixar el seu senyal en la construcció de raonaments i sentiments, entre individus de diferent sexe. Des del nostre punt de vista teòric, els significats vinculats a la resolució de conflictes interpersonals no són simplement qüestions cognitives, sinó que són síntesis originals de processos psíquics realitzats per individus que es relacionen, senten, parlen, pensen i actuen en situacions i contextos diversos; són cristal·litzacions que plasmen combinacions heterogènies d'elements que pertanyen al conjunt de processos, socials i individuals implicats en el conflicte.

Aquest postulat ens ha portat a tractar les estratègies de la resolució de conflictes com una metodologia idònia per identificar el significat que els individus atribueixen als valors morals de la seva cultura. Les estratègies d'actuació resolutives de conflictes mostren la diversitat, la riquesa i la complexitat dels principis ètics que el subjecte encarna en les seves accions. L'anàlisi d'aquestes estratègies són un bon observatori per identificar la desigualtat de principis ètics que sustenten la tolerància social vers la violència contra les dones. En conseqüència, ens apropiem a l'estudi de la violència amb una metodologia de resolució de conflictes; concretament, analitzarem les idees dels adolescents, nois i noies, sobre els seus projectes d'actuació davant d'una hipotètica situació de maltractament, però primer, i a títol introductori, farem uns breus apunts d'alguns corrents psicològics significatius en resolució de conflictes interpersonals i morals. En fer aquests apunts, tenim tan sols l'objectiu d'assenyalar alguns elements teòrics que ens seran necessaris per interpretar la tolerància social a la violència contra les dones com un reflex de: *a*) una simplificació de la temàtica que porta a la seva invisibilitat, i *b*) una construcció desigual dels valors amb els quals s'examinen els comportaments violents de dones i homes.

Ambdues característiques, simplificació i desigualtat, tenen importants repercussions en els processos interactius que homes i dones estableixen amb els models que la cultura els presenta com a propis del seu sexe i que, de manera molt esquemàtica, podem resumir per la seva orientació en justícia/autonomia per als homes i cura/solidaritat per a les dones.

1. PARADIGMES RELLEVANTS EN LA RESOLUCIÓ DE CONFLICTES INTERPERSONALS I MORALS

1.1. CONSTRUCTIVISME, CONFLICTES INTERPERSONALS I RAONAMENT MORAL

Els conflictes morals es generen en contextos relacionals formats per factors d'índole diversa. Hi ha aspectes que remetent a la normativa que regula les relacions interpersonals i socials, altres que es refereixen als comportaments manifestos de les persona en litigi, i hi ha també dades que remetent a les seves vivències internes (Sastre, 1998). Però no sempre s'ha tingut en compte la complexitat de factors implicats en els conflictes. Així, les obres de Piaget (1984) i Kohlberg (1992) sobre raonament moral varen estar fonamentalment centrades en la justícia, en l'anàlisi del significat que el subjecte concedeix a la normativa i als valors socials en el seu vessant extern.

Selman va establir un pont entre raonament moral i estratègies de resolució de conflictes interpersonals. Per ell, els conflictes interpersonals són experiències quotidianes en què té lloc una confrontació entre corrents conflictius no només entre el comportament de diferents persones, sinó també en l'interior de cada una d'elles. En tot conflicte interpersonal es dóna una confrontació entre els interessos individuals i els interessos de la relació interpersonal, i és justament en el punt en què es troben els profunds i intensos corrents d'interessos individuals i d'interessos relacionals on s'originen les estratègies de negociació de conflictes interpersonals (Selman, 1988). La resolució satisfactòria de conflictes interpersonals requereix el desplegament d'actuacions que permetin detectar, comprendre i conciliar els fets, els pensaments, els sentiments, els desigs i les intencions pròpies i els de la persona o persones amb les quals es té el conflicte. Només a partir d'una acció integradora i conciliadora de la diversitat d'interessos i matisos es pot reduir el desequilibri intrapersonal i interpersonal subjacent al conflicte.

Gilligan (2003) ha posat en relleu la importància dels vincles interpersonals i el desenvolupament de l'ètica centrada en la cura i l'atenció a les persones, que segons la nostra manera de veure és diferent de l'ètica de la justícia i complementària a aquesta. Els seus treballs són dels primers que varen obrir les portes del que és interpersonal i afectiu, i aquesta obertura ha tingut importants repercussions sobre els diferents corrents teòrics centrats en les emocions morals. Segons Gilligan, és necessari que l'ètica de la cura, més pròpia de les dones, estigui present tant en les estructures de la vida pública com en la vida privada (2003).

L'ètica de la justícia atribueix a tots els individus els mateixos drets i deures. A partir d'aquest principi, es fa abstracció de la individualitat i de la identitat concreta, l'ètica de la justícia se centra en allò que tots els éssers humans tenim

en comú i se sotmet als principis d'igualtat formal i reciprocitat. El que predomina és la idea de justícia entesa com el respecte pels drets i els deures de les persones, per sobre de les seves necessitats i les seves diferències, ja que la justícia considera iguals tots els individus i no és lícit establir diferències. Aquestes idees es corresponen perfectament amb l'al·legoria de la justícia que és comunament representada amb els ulls embenats (cega a tota diferència) i una balança amb la llengüeta en posició vertical.

L'ètica de la cura i la responsabilitat, per contra, considera els éssers humans persones amb una identitat, una història i una constitució afectiva i emocional específiques. Des d'aquesta perspectiva, es dona per fet el que tenen en comú els éssers humans i s'insisteix en la singularitat de cada persona, és a dir, en allò que la diferencia de la resta. S'aspira a comprendre les necessitats, les motivacions i desigs individuals. En comptes de fer prevaler els drets d'una persona sobre les necessitats d'una altra, aquesta ètica es regeix pel principi de l'equitat i de la reciprocitat complementàries. Les normes que la regulen es basen en l'amistat, l'amor i la cura. Des de l'ètica de la justícia, cada persona té dret a ser considerada un ésser humà igual als altres. L'ètica de la cura i la responsabilitat, a més de tenir en compte els aspectes comuns a tots els éssers humans, també té en compte les característiques inherents a la seva personalitat individual. Des d'aquesta segona perspectiva, cada persona té el dret de ser considerada amb els mateixos drets que la resta i a esperar, a més a més, que es reconegui la seva individualitat i les seves necessitats específiques. Cada una d'aquestes ètiques obeeix a una posició moral diferent, tot i que ambdues són considerades complementàries. L'ètica de la justícia prohibeix tractar injustament els altres, mentre que l'ètica de la cura i la responsabilitat impedeixen abandonar algú que es troba en una situació de necessitat.

Benhabib (1990 i 1992) elabora el model d'ètica dialògica, i amb relació al complex tema de la identitat diu: «Quan el relat de la vida d'una persona només pot narrar-se des de la perspectiva de les altres, el jo és una víctima sofrent que ha perdut el control de la seva pròpia existència. Quan aquesta història només pot relatar-se des del punt de vista de l'individu, aquest jo és narcisista i solitari i pot haver assolit la seva autonomia a costa de la solidaritat. Assolim un sentit coherent de la pròpia identitat quan integrem amb èxit autonomia i solidaritat, quan combinem adequadament justícia i cura. La justícia i l'autonomia soles no poden sostenir ni alimentar aquest teixit narratiu en què es desenvolupa el sentit d'identitat dels éssers humans; però tampoc la solidaritat i la cura no poden elevar el subjecte a no ser tan sols subjecte, sinó també l'autor d'un relat coherent de la pròpia vida» (p. 59).²

2. La traducció al català és nostra.

La violència contra les dones és un fenomen complex, en què intervenen factors de naturalesa diversa. Des d'un enfocament polivalent, socio/psico/educatiu, convé dilucidar si el nostre ordre social produeix models morals en què es donen importants desequilibris entre justícia i solidaritat, i alhora està sostingut per aquests. Dit en les paraules de Benhabib, podem preguntar-nos si la nostra cultura no està afavorint en els homes la construcció d'un «jo narcisista i solitari que assoleix la seva autonomia a costa de la solidaritat», alhora que estimula en les dones la consideració de les necessitats de les altres persones, la qual cosa si bé les fa més cuidadores i solidàries, també els dificulta el control de la pròpia existència. Si aquest fos el cas, ens trobaríem davant de dues vies socials de construcció de valors, una per als homes, centrada en la justícia i l'altra, per a les dones, centrada en la solidaritat i la cura. El desenvolupament anòmal de la primera podria desembocar en la soledat i el narcisisme, i el de la segona, a la pèrdua del control de la pròpia existència.

1.2. COGNICIÓ I AFECTIVITAT

En els últims anys estem assistint a un augment considerable d'investigacions que analitzen les relacions entre cognició i afectivitat (Isen, 1970; Latané i Darley, 1970; Isen i Levin, 1972; Isen i altres, 1978; Carnevale i Isen, 1986; Isen, 1987; Isen, Rosenzweig i Young, 1991; Isen Baron, 1991; Isen, 1993; Estrada, Young i Isen, 1994; Forgas, 1995; Taylor i Aspinwall, 1996; Aspinwall i Taylor, 1997; Estrada, Isen i Young, 1997; Damasio, 2000; Damasio, 2001). En termes generals, aquests treballs mostren que els sentiments positius repercuteixen en els processos cognitius, faciliten la resolució de tasques socials i motiven comportaments prosocials (vegeu revisió d'Isen, 1999).

Des del nostre punt de vista, si incloem els comportaments prosocials en l'àmbit de la moralitat (Hoffman, 2000), arribem a la conclusió que l'extrapolació dels resultats d'aquests treballs al camp de la moralitat posa en dubte la linealitat del desenvolupament del judici moral postulada per Kohlberg. Una opció estrictament cognitivoestructural s'enfronta, entre altres reptes, amb la necessitat d'explicar el desfasament entre les etapes evolutives de diferents àmbits del raonament moral. Per exemple, els estadis descrits per Kohlberg donen per fet que l'emissió de judicis morals que estiguin d'acord amb valors i normatives socials és bastant tardana; no obstant això, els treballs de Turiel (1984) mostren que ja des d'edats molt primerenques es dona una forta concordança entre els judicis morals dels individus i els valors socials.

Kohlberg, en l'àmbit de què fer, va detectar els principis morals que utilitzaven els subjectes per determinar com un individu concret ha d'organitzar la

seva intervenció. Turiel va desvelar els principis que s'apliquen quan s'avalua moralment un comportament general. I en determinades fases evolutives es detecta una franca divergència entre uns principis i uns altres. Segons la nostra manera de veure, aquests desfasaments són un indicador clar que hi ha notables diferències entre un raonament dirigit a dissenyar maneres d'actuar moralment correctes (tema investigat per Kohlberg) i un raonament orientat cap a avaluacions «normatives» de comportaments presentats sense connotacions conductuals (Turiel, 1984).

També en l'atribució d'emocions s'han detectat desfasaments evolutius. Així, per exemple, quan s'interroga sobre com deu sentir-se l'autor d'una transgressió, s'atribueixen emocions moralment correctes a edats més primerenques que quan es pregunta com se sent realment el personatge (Lourenço, 1997).

Per nosaltres, els dos tipus de desfasaments esmentats apunten cap al desenvolupament de la moralitat com el resultat d'un procés dinàmic d'autoorganització d'un sistema de conjunt constituït per tres subsistemes diferents: fets, cognició i afectivitat. Els vincles entre els diferents subsistemes són tan forts que, en modificar-ne un, es modifica el sistema en la seva totalitat (Sastre, Moreno Marimón i Pavón, 2003).

Dins l'enfocament constructivista, els treballs de Nunner-Winkler i Sodian (1988), Arsenio (1988, 1992 i 1995), Araujo (1999), Lourenço (1997), Sastre, Moreno Marimón i Hernández (1998*a*, 1998*b* i 2003) han permès detectar la funció de sentiments com vergonya, orgull, culpa, alegria i tristesa en la construcció de la moralitat. Tots aquests treballs tenen en comú el fet de restringir la influència dels sentiments sobre el judici moral a l'àmbit de les emocions considerades morals. Hoffman (1983 i 2000), per la seva banda, ha insistit en la necessitat d'atorgar més rellevància als sentiments en la conceptualització de la moralitat.

Més enllà de l'enfocament estrictament constructivista, psicòlegs interessats en el camp de l'afectivitat han verificat que emocions que des d'una perspectiva moral eren considerades pràcticament equivalents, motiven comportaments relacionals molt diferents (Lindsay-Hartz, 1984; Ferguson, Stegg i Damhuis, 1991; Weiss, 1993; Baumeister, Stillwell i Heatherton, 1994; Barrett, 1995; Fischer i Tangney, 1995). Així, per exemple, tot i que el sentiment de vergonya es dona en els mateixos tipus de transgressions morals que el sentiment de culpa, cada un motiva diferents «tendència a l'acció». La vergonya sembla que motiva una relació interpersonal hostil, mentre que la culpa indueix al penediment i la reparació.

Si bé la violència en les relacions de parella és, sens dubte, un dels camps en què els sentiments tenen una funció més important, sorprenentment no disposem d'estudis experimentals que analitzin les atribucions afectives de què són objectes l'agressor i la víctima de la violència contra les dones. Al nostre enten-

dre, per a l'elaboració de metodologies preventives de la violència, té un gran interès la consideració i l'estudi de les projeccions afectives que es fan sobre el maltractament.

1.3. ELS NOUS PARADIGMES I LA SOLUCIÓ ALTERNATIVA ALS CONFLICTES

Els nous paradigmes posen en dubte l'excessiva importància que els models clàssics donen a la negociació i al producte final. Aquests donen la mateixa importància al procés que al producte final i fixen els seus objectius prioritaris en la comprensió d'un mateix, de l'altre i de la situació, sense per això oblidar qüestions concretes i aconseguir acords (Bush i Folger, 1994). Una de les seves figures més rellevants, D. F. Schnitman, parla d'aprendre a aprendre sobre un mateix i concedeix una funció rellevant a les estructures cognitives i constructives que permeten noves elaboracions de significats, relacions i pràctiques per treballar amb les possibilitats emergents i construir l'inèdit (Schnitman i Schintman, 2000).

Dins dels nous paradigmes, amb l'enfocament dels models organitzadors, també nosaltres concedim un espai rellevant a les estructures cognitives i constructives, a l'atribució de significats i a les pràctiques. No obstant això, el nostre model teòric inclou, juntament amb les estructures i significats cognitius, els comportaments manifestos i les estructures i significats afectius (Sastre i Moreno Marimón, 2003; Sastre, Moreno Marimón i Pavón, 2003; Leal, 2002; Arantes, 2000).

L'anàlisi de les estratègies de resolució de conflictes constitueix una metodologia idònia per entreveure l'existència d'una línia de continuïtat entre les representacions socials i individuals. El nostre interès per investigar les representacions que sostenen la tolerància cap a la violència contra les dones ens va portar a realitzar una recerca basada en una metodologia de resolució de conflictes.

2. TREBALL EMPÍRIC

2.1. OBJECTIU

L'objectiu fonamental del projecte és investigar l'existència i la naturalesa d'una línia de continuïtat entre relacions interpersonal, resolució de conflictes, raonament moral i afectivitat que permeti fonamentar-hi metodologies preventives de comportaments violents contra les dones.

2.2. HIPÒTESI

a) La construcció de valors morals està íntimament vinculada als comportaments relacionals i contextos específics dels quals s'abstreen.

b) L'aplicació de valors que permeten detectar i rebutjar la violència de parella varia en funció del sexe de l'objecte i el subjecte de la violència.

2.3. MOSTRA

La mostra estava composta per 118³ adolescents d'ambdós sexes de dotze, catorze i setze anys, que pertanyien a la classe mitjana, de centres d'ensenyança secundària de la ciutat de Barcelona.

2.4. PROCEDIMENT

Per estudiar aquestes qüestions, vàrem presentar un protocol escrit per una adolescent, que contenia el relat d'un conflicte real⁴ amb el seu company sentimental.

El noi —en Joan— és una mica més gran que ella i la Laura es mostra preocupada pel que passa a la seva relació. El seu company sempre li porta la contrària i, en una ocasió en què ella es va molestar per aquest fet, ell la va empènyer contra un arbre i la va fer caure. Després d'aquesta agressió, ell es va mostrar molt afectuós amb ella i varen estar bé durant algun temps, fins que un cap de setmana ella li diu que no podrà sortir amb ell perquè ha de preparar una avaluació. En aquesta ocasió, el noi li crida i la insulta, i finalment li dóna una forta empenta que de poc no la fa caure. La Laura es mostra molt preocupada per la conducta del Joan, a qui veu insegur de si mateix, i li aconsella que vagi a veure un psicòleg.

Per esbrinar com jutjaven les conductes dels personatges del relat i tenir informació de les seves opinions sobre com actuarien en el cas de trobar-se en el lloc de la protagonista de la història, vam demanar a l'alumnat que llegís el conflicte i que respongués a diferents preguntes. Ens centrarem aquí en l'anàlisi de les respostes donades a la pregunta: «Què faries tu si et trobessis en una situació molt semblant a la de la Laura?»

3. En treballs posteriors hem ampliat la mostra i hem obtingut uns resultats similars als presentats.

4. L'adolescent va narrar per escrit i de manera anònima la seva pròpia situació. La seva narració està extreta d'un anterior treball nostre i l'única dada fictícia són els noms dels personatges.

3. ANÀLISI DELS RESULTATS

3.1. ELS MODELS ORGANITZADORS

És difícil arribar a una interpretació fiable de les respostes dels subjectes si les analitzem a partir de les categories constituïdes entorn d'una sola variable. La complexitat del fenomen que analitzem requereix un tipus d'anàlisi que ens permeti tenir en compte simultàniament diferents aspectes, així com la manera com tots es relacionen. Per aquest motiu, hem utilitzat el concepte de «model organitzador» (Moreno Marimón, 1996; Moreno Marimón, Sastre, Bovet i Leal, 1998; Arantes, 2000; Pavón, 2002), que permet tenir en compte un conjunt d'elements seleccionats pel subjecte d'entre tots els observables possibles, considerar el particular significat que el subjecte els atribueix, les implicacions o les conseqüències que fa derivar d'aquests elements i la manera com relaciona els diferents elements que figuren en el seu model d'una situació, un fenomen o un conjunt de successos determinats.

Seguint aquestes pautes, agruparem les respostes tenint en compte els *elements*, (presents o no al conflicte escrit) als quals els subjectes concedeixen una major rellevància i en què se centren per donar les seves respostes; també tindrem en compte com els interpreten, és a dir, quin *significat* els atribueixen i quines conclusions n'extreuen sobre la manera com s'hauria d'actuar, les *impli-cacions* (la seva pròpia actuació quan responen a la pregunta). Finalment, considerarem de quina manera relacionen els elements que avaluen a les seves respostes, i quin tipus de relacions estableixen com a evidents o lògiques per relacionar entre si les afirmacions que fan, és a dir, quin tipus d'organització estableixen entre els elements que mencionen.

3.1.1. Model «maltractament»

La ignorància de la violència contra les dones és un tret que en fa molt difícil l'eliminació, ja que és impossible eliminar allò que no se sap que existeix. És necessari que sigui visible, és a dir, identificada com a tal, perquè provoqui reaccions de defensa o, si més no, de rebuig. Una de les primeres preguntes que ens vam plantejar és si els subjectes de la nostra mostra considerarien un element fonamental la conducta violenta d'en Joan i determinarien que les accions d'ella són derivades del significat de maltractament cap a la seva parella o de violència de gènere.

Vam trobar, en efecte, que alguns subjectes de la mostra consideren les accions del protagonista masculí relacionades amb el maltractament. Vegem un exemple d'aquests tipus de respostes:

Jo crec que aquest noi és el típic que de més gran maltractarà la seva dona i això es veu de lluny; ella crec que se'n deu adonar, però per l'amor que sent per ell no s'atreveix a deixar-lo. Ja se sap que l'amor deixa cegues les persones. (Noia, catorze anys)

L'element a què aquestes respostes donen més rellevància és les agressions que el protagonista infringeix a la seva parella, a les quals donen el significat de «maltractament». Això els condueix a la conclusió que la noia ha de separar-se del seu company.

Tenim, doncs, que la dada més significativa en els models organitzadors subjacents a aquestes respostes és la conducta violenta d'en Joan, a la qual concedeixen el significat de «maltractament». Aquest condueix a la implicació que és necessari trencar la relació, tot i que puguin existir altres elements tinguts en compte i dotats de significat que contraresten i debiliten l'element principal considerat (l'amor que sent la noia pel seu company).

És evident que en aquests models hi ha molts elements que no són considerats significatius en el moment d'emetre les respostes i que apareixeran i cobriran gran força en altres respostes, com veurem més endavant. La resta de les respostes donades pels subjectes de la mostra no fan cap al·lusió al maltractament i se centren en altres elements de la relació, aportant-ne diferents visions que són de gran interès per comprendre les idees que aquests adolescents construeixen entorn de les relacions de parella.

3.1.2. Model «serioses desavinences»

La relació és vista com una relació que presenta serioses desavinences, la naturalesa de les quals no és identificada com a maltractament. Les baralles o desavinences constitueixen la dada principal entorn de la qual s'articulen els altres elements. S'indiquen solucions que la majoria de les vegades consisteixen a parlar i s'apunta que si no funcionen serà necessari trencar la relació. Vegem-ne un exemple: «Jo parlaria amb la meva parella i si no funciona ho deixaria perquè si sempre m'està fastiguejant segurament em cansaria». (Noi, setze anys)

L'element fonamental de les respostes corresponents a aquest model no és el maltractament, que no es menciona directament, sinó el malestar que provoquen les desavinences o les incompatibilitats en la parella («la seva relació no és bona», «sempre m'està fastiguejant», «comença a passar de mi o a molestar-me i a portar-me la contrària»). El significat que els nois i noies donen a aquesta dada és el de quelcom negatiu que potser pot solucionar-se parlant. No obstant

això, no sembla que estiguin gaire convençuts d'aquesta possibilitat, ja que la majoria de respostes condueixen a la mateixa implicació: si no se soluciona, cal trencar la relació. L'organització que estableixen entre els elements consisteix a partir d'una possible solució —quasi sempre parlar i en molts pocs casos acudir, a més a més, a amics que els ajudin— de la qual poden derivar-se dues possibilitats: refer la relació o deixar-la.

3.1.3. *Model*

En aquest model es considera la conducta d'en Joan l'element central i s'atribueix a ell tota la responsabilitat del mal funcionament de la relació. Com a conseqüència d'això, es conclou que en Joan ha de canviar de conducta o de manera de ser. A diferència dels dos anteriors tipus de resposta, en aquest cas no s'indica la necessitat o la possibilitat d'un trencament de la relació, sinó que es busquen maneres de mantenir-la:⁵«Sí, que en Joan deixi de portar-li la contrària i d'empènyer-la... Així, la Laura creuria que en Joan l'estima». (Noi, dotze anys)

El model organitzador en què recolzen aquestes respostes pren com a element central la conducta d'en Joan, a la qual s'atribueix el significat de «problemàtica» i de «responsable de les desavinences». Això implica la necessitat que la modifiqui, ja sigui de manera voluntària i possibilista o recorrent a una ajuda psicoterapèutica. L'organització o el tipus de relacions que estableixen entre els elements del model consisteixen en la modificació de la conducta d'en Joan com una necessitat, recolzada o no per elements que la facin possible.

3.1.4. *Model «parlar»*

Aquest model se centra fonamentalment a buscar una solució per mantenir el lligam entre la parella, costi el que costi i sense plantejar-se la possibilitat de trencar. La fórmula que proposen per aconseguir-ho consisteix a parlar o mantenir una conversa amb el noi, la majoria de vegades sense especificar en què s'ha de centrar la conversa. El significat que donen a «parlar» és, en aquestes respostes, el d'una fórmula quasi màgica, capaç de resoldre per si mateixa tots els problemes que tenen la parella. Les agressions de què és objecte la noia no són mencionades. Exemple:

5. Apareixen respostes d'aquest tipus a la pregunta: «Creus que poden solucionar el problema que tenen?».

Els problemes de parella se solucionen parlant. Jo intentaria donar a conèixer a la meua parella la meua opinió sobre l'assumpte i aclarir-ho de manera que arribem els dos a treure partit de la relació. (Noi, setze anys)

La preocupació per mantenir els vincles relacionals, establir la relació i evitar la ruptura sembla que és l'objectiu que hi ha darrere d'aquest tipus de respostes. L'intent de buscar «una relació estable» en una mostra de subjectes tan joves no pot entendre's al marge del model social imperant, que sembla que inculca als adolescents la idea que han de tenir una parella estable tan aviat com sigui possible, encara que sigui sacrificant la qualitat de la relació.

El model organitzador en què sembla que es basen aquests tipus de respostes consisteix a desestimar les dades que indiquen una agressió unilateral per part d'en Joan i centrar-se a seleccionar únicament l'existència de conflictes, la importància dels quals es minimitzen; així doncs, se'ls atribueix un significat de «desavinences de poca importància» que poden solucionar-se simplement parlant. A diferència del segon tipus de respostes, en què també es considera que és necessari parlar, en aquestes en cap cas no s'expressa la possibilitat d'un trencament de la relació, sinó que, per contra, es defensa la seva conservació.

3.1.5 *Model «interessos del Joan i supeditació de la Laura»*

Aquest tipus de respostes denoten una adhesió al model més tradicional de relació entre un home i una dona. Apareixen diferents elements, la unió dels quals permet reconstruir el model patriarcal imperant a la nostra societat.

Un dels elements que apareix com a central és la problemàtica personal d'en Joan, els seus interessos i desigs, oblidant les necessitats i els problemes de la Laura i les agressions de què és objecte. En Joan és vist com algú a qui s'ha de fer feliç, complaure i ajudar, i això implica que la Laura no ha de jutjar-lo, sinó evitar ofendre'l i fer-lo enfadar, per a la qual cosa cal utilitzar diferents estratègies: donar-li sempre la raó, intentar que se senti millor, evitar que pateixi, etc.

Crec que si això em passés amb el meu xicot i m'agradés tant com expressa la Laura, etc., li donaria la raó a ell sempre. Si per exemple en Joan em digués: «Anem a prendre cafè en lloc d'anar al cinema, d'acord?», jo li respondria que sí. Penso que el millor per a una parella és fer feliç l'altre i no imposar les teves idees. Si estimes de veritat una persona, fas tots els possibles perquè sigui feliç. (Noia, dotze anys)

Un altre element que és tingut en compte en aquests tipus de respostes i que està també present en el model organitzador subjacent és la relació entre ambdós, que és vista com quelcom que cal salvar per damunt de tot.

Em ficaria dins del problema en cos i ànima i intentaria que se sentís millor. A part, seria una bona manera d'enfortir la relació. (Noia, setze anys)

Quan s'esmenta el comportament d'en Joan, és per atribuir-li un significat que condueix a la seva justificació, ja sigui en detriment de la valoració de la noia, ja sigui atribuint-ho a la inseguretat. Atès que pensen que és la inseguretat la que el fa comportar-se d'aquesta manera, conclouen que no és un problema seriós de què calgui preocupar-se.

Faria saber al Joan que el seu problema no és gens greu perquè quasi tothom se sent insegur a la vida i més encara amb una relació amorosa pel mig. El problema és que la Laura diu que és un problema greu i li diu que vagi a un psicòleg, i això crea al Joan més inseguretat i desconfiança cap a la Laura. (Noia, setze anys)

Quan la conducta d'en Joan és vista com poc greu i la seva agressivitat és minimitzada o ignorada, la noia adopta una actitud de passivitat, ja que no pren cap decisió i s'adapta a la situació creada per l'actitud violenta del seu company.

Doncs no crec que fes res d'especial, el més probable és que reflexionés sobre el tema i miraria tot el que té bo i de dolent, i a poc a poc tot el que és dolent intentaria que anés desapareixent amb l'ajuda dels meus amics i amigues, etc. (Noia, catorze anys)

Freqüentment, s'atribueix a la Laura la responsabilitat de la problemàtica de la parella, i en conseqüència és ella qui ha de solucionar-ho. Si no ho fa, se la presenta com a incapaç.

Jo crec que si la Laura accepta el problema que tenen i sap plantar-hi cara, ho podran solucionar. La Laura pot fer canviar el Joan. Si el Joan de veritat l'estima canviarà, però si no canvia vol dir que la Laura no és la noia indicada per estar amb ell. (Noia, setze anys)

En síntesi, les característiques del model organitzador subjacent a aquestes respostes posen en evidència una concepció de les relacions de parella heterosexual en què es considera que la dona s'ha de sotmetre a l'home encara que

aquest la maltracti. Es considera que ella és qui ha de fer tots els possibles per mantenir la relació, independentment de si li resulta o no satisfactòria. La ruptura de la relació posaria en evidència la incapacitat d'ella de suportar o conduir la relació. Així sembla que ho indiquen frases com: «intentaria salvar aquesta relació per damunt de tot»; «em ficaria dins el problema amb cos i ànima»; si (el Joan) no canvia vol dir que la Laura no és la noia indicada per estar amb ell».

El comportament de l'home no és posat en dubte per aquells que tenen aquest model organitzador i, per tant, tampoc no és censurat ni relacionat amb la violència de gènere. Aquest model, que encara està molt vigent a la nostra societat, apareix ja en aquests adolescents que, sens dubte, n'han estat impregnats per osmosi per mitjà de multitud de canals de transmissió sense que en l'àmbit institucional s'hagi fet res per contrarestar-ho.

El concepte de *amor romàntic* que apareix amb gran força a l'adolescència contribueix, sens dubte, a afavorir la submissió de les dones, que és disfressada d'entrega altruïsta a la persona estimada i fa així invisible el maltractament, perquè, tal com diu una nena de dotze anys: «Si estimes de debò una persona, fas tots els possibles perquè sigui feliç» i, si fos necessari per aconseguir-ho, «li donaria la raó a ell sempre».

Els elements que sustenten aquest model organitzador són: el significat que donen a en Joan com algú que no s'ha de qüestionar ni contradir, evitant que s'enfadi i procurant que sigui feliç. Això implica que la Laura és la persona que ha de complir totes les expectatives d'en Joan i que ha de fer tot el necessari per complaure'l, ajudar-lo i mantenir estable la relació. Si no compleix aquestes expectatives, és considerada culpable. El comportament agressiu d'en Joan, en canvi, és minimitzat, disculpat o no tingut en compte.

Vegem ara la freqüència de respostes corresponents als models identificats:

QUADRE 1
Distribució de subjectes en funció del sexe i del model
(percentatges)

<i>Models</i>	<i>Total</i>	<i>Noies</i>	<i>Nois</i>
Maltractament	14,5	14	15
Desavinences	27	22	32
Conducta d'en Joan	2	2	0
Parlar i mantenir el vincle	24	26	22
Interessos d'en Joan i supeditació de la Laura	31	34	28
Altres	2	2	3

Dels resultats d'aquesta taula, en volem destacar el següent:

—Els adolescents de la mostra són capaços d'identificar els actes de violència de gènere com el que són, però tan sols ho fan un percentatge molt baix de subjectes en la situació que els presentem (14,5 % en el model maltractament).

—La tolerància a la violència depèn de la seva identificació. Quan és percebuda com a tal no és tolerada (14,5 % del model maltractament).

—Existeix una àmplia tendència a disculpar els actes violents del protagonista de la història i a minimitzar-los traient-los importància (55 % en els models 3 i 4)

—L'agressor és vist per un percentatge gens negligible de subjectes (31 % en el model 5) com algú que necessita ajuda, de qui cal tenir cura i que cal intentar fer feliç, evitant fer-lo enfadar; d'aquesta manera, és la protagonista femenina qui ha de renunciar als seus interessos.

—La majoria dels nostres subjectes no han mostrat que disposin de recursos per identificar la violència de gènere en la situació que els hem presentat. Probablement a causa d'això, mostren un alt nivell de tolerància al maltractament i poca predisposició a oposar-s'hi (81,5 % en els models 2, 4 i 5).

—Els percentatges més alts trobats mostren una percepció molt tradicional dels rols de gènere (31 % en el model 5). Aquesta manera de concebre les relacions de parella és precisament el que nodreix la violència contra les dones. Superar aquest obstacle requereix reconstruir l'equitat en el context de les relacions de parella, i això comporta, entre altres coses, deconstruir un model social basat en el domini dels homes sobre les dones.

De manera esquemàtica, els resultats mostren que un alt percentatge de subjectes no consideren greu la problemàtica de la protagonista del conflicte. La no-consideració de les agressions unilaterals de què és objecte la noia pot tenir diferents interpretacions: *a)* als dotze, catorze i setze anys, portar la contrària, insultar, tirar a terra, etc., no són considerats comportaments violents; *b)* en aquestes edats es té la creença que qui agredeix necessita més atencions perquè és més feble, i *c)* les respostes dels subjectes són un reflex dels models socials sexistes.

Amb l'objectiu d'esbrinar quines de les tres hipòtesis era la més adient, Hernández (2003) ha realitzat una investigació utilitzant el mateix conflicte. Tan sols va canviar en el mateix text escrit el sexe dels dos protagonistes, de manera que el subjecte violent era la noia, i l'objecte de la seva violència, el noi. Els resultats obtinguts varen demostrar que quan la noia és l'agressora, augmenta el nombre de subjectes que detecten la violència i disminueixen considerablement les actituds de comprensió i ajut cap a la noia agressora. Sembla, doncs, que ens hem d'inclinar per les explicacions que responsabilitzen els models sexistes de la no-visualització

de la violència i de donar més importància a les necessitats de l'home agressor que a les de la dona objecte de la seva violència.

4. DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

L'adhesió de les persones a un model de relacions de parella de tipus tradicional, com el que hem identificat, produeix més ceguesa cap al maltractament quan la persona que el rep és una dona que quan és un home. El comportament violent del noi no causa ni estranyesa ni indignació en la majoria dels subjectes, els quals no el posen en qüestió, sinó que treuen importància al seu comportament agressiu, com si es tractés d'una conducta natural a la qual la noia ha d'adaptar-se. L'evidència del tractament discriminatori i androcèntric que fan els subjectes ve corroborada per les respostes de l'enèrgic refús del comportament agressiu de la noia que fa exactament el mateix que el noi. Això mostra, una vegada més, que les bases que sostenen la violència contra les dones tenen les seves arrels en les estructures, pràctiques i models socials sexistes.

A l'inici d'aquest article, comentàvem la manca de nexes deontològics entre els diferents àmbits socials. Els resultats obtinguts mostren que les relacions de parella heterosexual es basen en el domini de l'home sobre la dona. S'espera que la recepció de violència porti les dones a prestar més cures i atencions al seu agressor, mentre que, per contra, es demana als homes que davant les mateixes agressions facin valer els seus drets i se separin immediatament de les seves parelles. Es defensen els drets de l'home agredit, però no els de la dona. La justícia no existeix per a elles. Més encara, s'espera que l'amor que un dia varen sentir pel seu agressor no només inhibeixi els drets i desigs a ser respectades, cuidades i estimades, sinó que aquest amor, que mai més no és posat en qüestió, hauria de desembocar en la cura de qui les està ferint en la seva intimitat. En les respostes de la mostra, es considera que les dones han de ser subjectes de solidaritat i cura; no han de ser ni objectes de justícia ni objectes de cura. S'espera dels homes el contrari; han de rebre cures i exigir justícia.

En la violència contra les dones es detecta, per tant, un desequilibri. Una part important d'idees, actituds i comportaments permesos als homes estan prohibits, a causa del costum, a les dones, i viceversa. Aquesta desigualtat planteja serioses dificultats d'identificació i construcció d'alternatives a pràctiques socials que, si bé formalment reben una valoració social negativa, són quotidianament i pràctica estimulades en tots els teixits de relacions interpersonals que tenen lloc en els diferents àmbits de la vida pública i privada, de dones i homes.

Les respostes dels nostres subjectes posen en relleu la influència d'idees no explícites però culturalment dominants en els processos de socialització dels individus. La jerarquia socialment establerta entre dones i homes configura els processos de socialització de les noves generacions d'acord amb unes creences sexistes que entren en franca contradicció amb els drets i els principis ètics explícits i amb els drets humans. Si volem que l'educació participi en la construcció de una societat justa i solidària és imprescindible donar a noies i nois una formació cívica i moral basada en l'equilibri entre solidaritat i justícia.

5. BIBLIOGRAFIA

- AMORÓS, C. *Ética y feminismo*. Madrid: Cátedra, 1997.
- ARANTES, V. A. *Estados de ánimo e os modelos organizadores do pensamento*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Psicologia, 2000. [Tesi doctoral no publicada]
- *Psicologia, educação e as temáticas da vida contemporânea*. Sao Paulo: Moderna, 2002, vol. I, p. 159-174.
- ARAÚJO, U. F. *Conto de escola: A vergonha como um regulador moral*. Sao Paulo: Moderna/Campinas: Editora da Universidade de Campinas, 1999, p. 1-160.
- ARMADA, A. *Dilemas morales, sentencias judiciales y modelos organizadores*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Psicologia, 2002. [Tesi doctoral inèdita]
- ARSENIO, W. «Children's conceptions of the situational affective consequences of social events». *Child Development* [Lafayette], vol. 59 (1988), p. 1611-1622.
- ARSENIO, W.; KRAMER, R. «Victimizers and their victims: Children's conceptions of the mixed consequences of moral transgressions». *Child Development* [Lafayette], vol. 63 (1992), p. 915-927.
- ARSENIO, W.; LOVER, A. «Children's conceptions of socialmoral affect; happy victimizers, mixed emotions and other expectancies». A: KILLEN, M.; HART, D. [ed.]. *Morality in every day life: Development perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 87-128.
- ASENDORPFS, J. B.; NUNNER-WINKLER, G. *Child Development*, núm. 63 (1992), p. 1223-1235.
- BARRETT, K. C. «A functionalist approach to shame and guilt». A: TANGNEY J. P.; FISCHER K. W. [ed.]. *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride*. Nova York: Guilford, 1995, p. 25-63.
- BASTIDA, A.; CASCÓN, P.; GRASA, R. *Hazañas bélicas*. Barcelona: Octaedro-Intermón, 1999.
- BAUMEISTER, R. F.; STILLWELL, A. M.; HEATHERTON, T. F. «Guilt: An interpersonal approach», *Psychological Bulletin*, núm. 115 (1994), p. 243-267.
- BENHABIB, S. «El otro generalizado y el otro concreto, la controversia Kohlberg-Gilligan y la teoría feminista». A: BENHABIB, S.; CORNELL, D. [ed.]. *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 119-149.

- BENHABIB, S. «Una revisión del debate sobre las mujeres y la teoría moral». *Isegoría*, núm. 6 (1992), p. 37-63.
- BIRULÉS, F. [comp.]. *Filosofía y género, identidades femeninas*. Pamplona: Pamiela, 1992.
- BLEIER, R. *Vision of inferency*. Oxford: Polity: Blackwell, 1984.
- BOSCH, E.; FERRER, V. A. *La voz de las invisibles: Las víctimas de un amor que mata*. Madrid: Cátedra, 2002
- BROWN, L. M.; GILLIGAN, C. *Meeting at the crossroads: Women's psychology and girls' development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992.
- BURMAN, E. *Deconstructing developmental psychology*. Londres: Routledge, 1994.
- BUSH, R.; FOLGER, J. *The promise of mediation: Responding to conflict through empowerment and recognition*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1994.
- BUTLER, J. *Los mecanismos psíquicos del poder: Teoría sobre la sujeción*. Madrid: Cátedra, 2001.
- BYBEE, J. *Guilt and Children*. San Diego, California: Academic Press, 1998.
- CAMPS, V. *La ética del cuidado*. Madrid: Cátedra, 1998.
- CARRANZA, J. A. . *Revista de Psicología de la Educación*, núm. 18 (1995), p. 51-65.
- CASCÓN, F. [coord.]. *Educación para la paz y la resolución de conflictos*. Barcelona: Ciss-praxis, 2000.
- CORTINA, A. *El quehacer ético: Guía para la educación moral*. Madrid: Santillana, 1996.
- DAMASIO, A. R. *Descartes error: emotion, reason and the human brain*. Nova York: Avon Books, 1994.
- *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. Nova York: Harcourt Brace, 2000.
- *El error de Descartes: la emoción, la razón y el cerebro humano*. Barcelona: Crítica, 2001.
- EINSTEIN, A.; FREUD, S. *¿Por qué la guerra?* Barcelona: Minúscula, 2001.
- FAUSTO-STERLING, A. *Myths of gender*. Nova York: Basic Books, 1992.
- FERGUSON, A. *Sexual democracy. Women, oppression and revolution*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, 1991.
- FERGUSON, T. J.; STEGG, H.; DAMHUIS, I. «Children's understanding of guilt and shame». *Child Development*, núm. 62 (1991), p. 827-839.
- FERNÁNDEZ, J. [coord.]. *Género y sociedad*. Madrid: Pirámide, 1998.
- FISAS, V. [ed.]. *El sexo de la violencia*. Barcelona: Crítica, 1998.
- FISCHER, K. W.; TANGNEY, J. P. *Self conscious emotions: Shame, guilt, embarrassment, and pride*. Nova York: Guilford, 1995.
- FOX KELLER, E. *Reflexiones sobre género y ciencia*. València: Alfons el Magnànim, 1991.
- «La paradoja de la subjetividad científica». A: FRIED SCHNITMAN, D. [comp.], *Nuevos paradigmas, cultura y subjetividad*. Barcelona: Paidós, 1994, p. 143-174.
- FRIED SCHNITMAN, D. *Resolución de conflictos: Nuevos diseños, nuevos contextos*. Buenos Aires: Granica, 2000.
- GILLIGAN, C. *Moral y teoría psicológica del desarrollo femenino*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1982.

- GILLIGAN, C. *The birth of pleasure*. Nova York: Random House, 2002.
- *El nacimiento del placer: Una nueva geografía del amor*. Barcelona: Paidós, 2003.
- GILLIGAN, C.; LYONS, N. P.; HANMER, T. J. *Making connections*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990.
- GILLIGAN, C.; WARD, J.; MCLEAN, J. *Mapping the moral domain*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990.
- HARAWAY, D. J. *Ciencia, cyborgs y mujeres*. Madrid: Cátedra, 1995.
- HARDING, S. *The science question in feminism*. Ithaca, Nova York: Cornell University Press, 1986.
- HERNÁNDEZ, J. *Modelos organizadores y violencia de género*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Psicologia, 2003. [Treball de recerca de doctorat]
- HOFFMAN, M. L. «Affective and cognitive processes in moral internalization: An information processing approach». A: HIGGING, E. T.; RUBLE, D.; HARTUP, W. [ed.]. *Social cognition and social development: A socio-cultural perspective*. Nova York: Cambridge University Press, 1983, p. 236-274.
- HOFFMAN, M. L. *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. Nova York: Cambridge University Press, 2000.
- ISEN, A. *Affect and social behavior*. Cambridge: Cambridge University Press. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1990.
- KOHLBERG, L. *Psicología del desarrollo moral*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1992.
- LEAL, A. , *Cultura y Educación*, núm. 14 (3) (2002), p. 313-326.
- LEDoux, J. *El cerebro emocional*. Barcelona: Ariel-Planeta, 1999.
- LINDSAY-HARTZ, J. «Contrasting experiences of shame and guilt». *American Behavioral Scientist*, núm. 27 (1984), p. 689-704.
- LOURENÇO, O. «Children's attributions of emotions to victimizers. Some data, doubts, and suggestions». *British Journal of Developmental Psychology*, núm. 15 (1997), p. 425-438.
- MIEDZIAN, M. *Chicos son, hombres serán*. Madrid: Horas y Horas, 1995.
- MILGRAM, S. *Obedience to authority*. Nova York: Harper & Row, 1974.
- MILLER, P. H. «The development of interconnected thinking». A: MILLER, P. H.; SCHOLNICK, E. K. [ed.]. *Toward a feminist developmental psychology*. Nova York: Routledge, 2000, p. 45-60.
- MILLER, R. S. «Embarrassment and social behaviour». A: TANGNEY, J. P.; FISCHER, K. W. [ed.]. *Self-conscious emotions: Shame, guilt, embarrassment, and pride*. Nova York: Guilford, 1995.
- MORENO MARIMÓN, M. *Cómo se enseña a ser niña*. Barcelona: Icaria, 1986.
- «De las estructuras a los modelos organizadores». *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 244 (1996), p. 60-64.
- [coord.]. *Del silencio a la palabra*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1992.
- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G. *Conflictos y emociones: Un aprendizaje necesario*. A: VINYAMATA, E. [coord.]. *Aprender del conflicto: Conflictología y educación*. Barcelona: Graó, 2003.

- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G. «Monográfico inteligencia y afectividad». *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 271 (1998), p. 11-88.
- «Repensar la ética desde una perspectiva de género». *Intervención Psicosocial*, núm. 9 (1) (2000), p. 35-48.
- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G.; BOVET, M.; LEAL, A. *Conocimiento y cambio: Los modelos organizadores en la construcción del conocimiento*. Barcelona: Paidós, 1998.
- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G.; HERNÁNDEZ, J. «Sumisión aprendida: un estudio sobre la violencia de género». *Anuario de Psicología*, vol. 34, núm. 2 (2003), p. 235-251.
- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G.; LEAL, A.; BUSQUETS, M. *Falemos de sentimientos*. São Paulo: Moderna, 1999.
- MORENO MARIMÓN, M.; SASTRE, G.; PAVÓN LUPIÁNEZ, T. «La complexitat en el desenvolupament moral: La mirada feminista». A: *El femení com a mirall de l'escola*. Barcelona: Institut d'Educació. Ajuntament de Barcelona, 1999. (Monografies; 4), p. 39-44.
- MORIN, E. «La noción de sujeto». A: FRIED SCHNITMAN, D. [comp.]. *Nuevos paradigmas, cultura y subjetividad*. Barcelona: Paidós, 1994, p. 67-86.
- MORSS, J. R. «Making waves: Deconstruction and developmental psychology». *Theory & Psychology*, núm. 2 (1992), p. 445-465.
- NUNNER-WINKLER, G.; SODIAN, B. «Children's understanding of moral emotion». *Child Development* [Lafayette], vol. 59 (5) (1988), p. 1323-1328.
- ORTEGA RUIZ, R. *La convivencia escolar: Qué es y como abordarla*. Sevilla: Consejería de Educación y Ciencia-Junta de Andalucía, 1998.
- PASTOR, R. «Asimetría genérica y representación del género». A: FERNÁNDEZ, J. [coord.]. *Género y sociedad*. Madrid: Pirámide, 1998, p. 207-236.
- PAVÓN, T. *Modelos organizadores y razonamiento moral: El sentimiento de culpa*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Psicologia, 2002. [Tesi doctoral inèdita]
- PEARCE, W. B. «Nuevos modelos y metáforas comunicacionales: el pasaje de la teoría a la praxis, del objetivismo al construccionismo social y de la representación a la reflexividad». A: SCHNITMAN, F. [comp.]. *Nuevos paradigmas, cultura y subjetividad*. Barcelona: Paidós, 1994.
- PIAGET, J. *El criterio moral en el niño*. Barcelona: Martínez Roca, 1984.
- RAIRIZ, I. *La construcción de modelos organizadores en la experiencia afectiva*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Psicologia, 2003. [Tesi doctoral inèdita]
- RIVERA, M. *Mujeres en relación*. Barcelona: Icaria, 2001.
- SASTRE VILARRASA, G. *La violencia contra las mujeres: Continuidad y rupturas*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2001. [Ponència presentada al seminari «Las mujeres en el año 2000: hechos y aspiraciones»]
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M. «Nuevas perspectivas sobre el razonamiento moral», *Educação e Pesquisa*. Sao Paulo, núm. 26 (2) (2000), p. 123-135.
- *Resolución de conflictos y aprendizaje emocional: Una perspectiva de género*. Barcelona: Gedisa, 2003.
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; FERNÁNDEZ NISTAL, T. «El derecho a ser y la autorrenuncia: sus modelos representacionales en la adolescencia». *Infancia y Sociedad*

- [Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales], núm. 28 (1994): *Educación, desarrollo y derechos de la infancia*, p. 128-148. [Monogràfic]
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; HERNÁNDEZ, T. «Cultura de género y diversidad en el desarrollo moral». *Educar* [Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions], núm. 22-23 (1998a), p. 141-153.
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; HERNÁNDEZ, T. «Educación y razonamiento moral». *Educar* [Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions], núm. 22-23 (1998b), p. 155-170.
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; HERNÁNDEZ MAYOR, J.; BIGLIA, B. *Adolescencia: Percepciones de la violencia en pareja*. Terol: Psicoex, 2002, p. 409-421. [Comunicació presentada al congrés de l'INFAD, «Psicología de la infancia y de la adolescencia: Nuevos retos, nuevas respuestas», el 2002 a Terol]
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; PAVÓN, T. «Cultura de género y diversidad en el desarrollo moral». *Educar* [Barcelona: Departament de Pedagogia Aplicada. UAB; Bellaterra: Servei de Publicacions UAB], núm. 22-23 (1998), p. 141-153.
- SASTRE, G.; MORENO MARIMÓN, M.; TIMÓN, M. «Educación y razonamiento moral». *Educar* [Barcelona: Departament de Pedagogia Aplicada. UAB; Bellaterra: Servei de Publicacions UAB], núm. 22-23 (1998), p. 155-170.
- «La construcción del razonamiento moral: el sentimiento de culpa». *Anuario de Psicología*, vol. 34, núm. 2 (2003), p. 191-201.
- SCHNITMAN, D.; SCHNITMAN, J. *Resolución de conflictos: nuevos diseños, nuevos contextos*. Buenos Aires: Granica, 2000.
- SELMAN, R. L. «Utilización de estrategias de negociación interpersonal y capacidades de comunicación: una exploración clínica longitudinal de dos adolescentes perturbados». A: HINDE, R.; PERRET-CLEMONT, A. N.; STEVENSON-HINDE, J. *Relations interpersonnelles et development des savoirs*. Friburg: Du Val, 1998.
- TANGNEY, J. P. [et al.]. *Journal of Personality and Social Psychology*, núm. 70 (1996), p. 1256-1269.
- TURIEL, E. *El desarrollo del conocimiento social: Moralidad y convención*. Madrid: Debate, 1984.
- VELÁZQUEZ, S. *Violencias cotidianas, violencia de género*. Barcelona: Paidós, 2003.
- WEIL, S. *Ecrits sobre la guerra*. València: Bromera, 1997.
- WEISS, J. *How psychotherapy works*. Nova York: Guilford, 1993.
- YOUNG, I. M. *La justicia y la política de la diferencia*. Madrid: Cátedra, 2000.